

Modernség és modernitás

Modernség és modernitás

SZEGED UNIVERSITY PRESS
2025

LITTERAE HUMANIORES

Editorial board:

Kent Cartwright, Hoczopán Szabolcs, Kiss Attila, Laczkó Sándor, Széll Márta,
Szomora Zsolt, Zenón Luis Martínez

A kötet szerkesztői:

Balázs Gábor, Gábor György, Gyenge Zoltán, Laczkó Sándor, Vörös Kata

© A kötet szerzői

SZEGED UNIVERSITY PRESS

University of Szeged

A borító Vasily Kandinsky Watercolor No. 13 (1913) című képének felhasználásával készült.

Felelős kiadó: Gyenge Zoltán

Felelős szerkesztő: Sándor Klára

Borítóterv: Gyenge Anna Júlia

Olvasószerkesztő: Daróczi Enikő

Nyomdai előkészítés és kivitelezés: Innovariant Nyomdaipari Kft.

DOI: <https://doi.org/10.14232/lh.2025.2>

ISBN 978-963-688-089-7

ISBN 978-963-688-090-3 (PDF)

ISSN 3057-9449 (Print)

ISSN 3057-9929 (Online)

Table of Contents

Bevezető	9
----------------	---

I. A modernitás filozófiai és eszmetörténeti alapjai

Gábor György

<i>A kánon megkérdőjelezői és a múlt eltörlői</i>	19
---	----

Gyenge Zoltán

<i>Az elidegenedés kultúrára tett hatása – avagy az európai civilizáció vége (?)</i>	67
--	----

Gyáni Gábor

<i>Premodern, modernizáció, modernitás, modernizmus, posztmodern, sokszínű modernitás</i>	83
---	----

Pléh Csaba

<i>A lélek szekuláris dekomponálása és az osztatlan lélek küzdelme a modern pszichológia születésekor</i>	97
---	----

II. A modern művészet metamorfózisai

Rényi András

<i>A stílus dekonstrukciója</i>	123
---------------------------------------	-----

Faludy Judit

<i>Trónkultúra</i>	139
--------------------------	-----

Basics Beatrix

A magyar szimbolizmus elfeledett festője – Hirémy-Hirschl Adolf (1860–1933) életműve az előző századforduló európai művészeti törekvéseinek kontextusában 163

Frauhammer Krisztina

Modernitás és modernség a mindennapokban és a helyi életvilágokban a Taus-sig-napló hagyaték tükrében. 181

III. Test, identitás és mesterséges szubjektivitás

Nagy Márta

O tempora, o mores! – A mesterséges intelligencia és a szerzőség kérdése 201

Csepeli György

Test és identitás 219

IV. A modernitás és a soá tapasztalata

Papp Richárd

„Annyi volt róla szó, hogy ilyen is történt, lapozzunk.” A holokauszt emlékezete magyarországi fiatalok körében. 229

Vajda Júlia

Találkozás, szembenézés, megbékélés 253

Bolgár Dániel

Ott lenni Seholsincsben. Magyar antiszemiták a zsidók nélküli világban 267

V. A modernitás határain: irodalmi, történelmi és metafizikai reflexiók

Ambrus Gergely

A filozófiai modernség kritériuma az analitikus filozófusok szerint 295

Máté-Tóth András

Modernitás és vallási sebességkorlátozás 315

Szabó Gábor

*Szerb Antal és D. M. Thomas Freudot olvas (A „modern esemény” mint kulturális
töréspont)*..... 323

Pók Attila

Szabadkőművesség és modernizáció Magyarországon...... 337

SZABÓ GÁBOR

ORCID: 0000 0002 5205 9448

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalmi Tanszék, egyetemi docens

Szerb Antal és D.M. Thomas

Freudot olvas

A „modern esemény” mint kulturális töréspont

Absztrakt

A tanulmány Szerb Antal *Utas és holdvilág*, illetve D.M. Thomas *A fehér hotel* című regényeiben vizsgálja *A halálösztön és az életösztönök* freudi koncepciójának eltérő poétikai reprezentációit. A két regény egyképp Freud írásának értelmező átsajátításán nyugszik, ám míg Szerb műve inkább demonstratív-illusztratív módon, addig Thomas regénye erőteljesebb kritikai szemlélettel fordul a pszichoanalitikus elmélet felé. *A fehér hotel* utolsó fejezete ugyanis az emberirtást a regény világán belül nem csupán (időbeli) következményként, de egyszersmind okként és eredőként is ábrázolva kérdőjelezi meg a freudi narratíva igazságát, és ezen keresztül érvényteleníti a modernitás Bildung eszméjét. Az 1937-es és az 1981-es regény Freud-ábrázolásának eltérése két korszak ön- és kultúraszemléletének összehasonlítását teszi lehetővé.

Kulcsszavak: A halálösztön és az életösztönök, holokauszt, Bildung, Freud

The study examines the differing poetic representations of Freud's concept of the death instincts and life instincts (*Beyond the Pleasure Principle*) in Antal Szerb's *Utas és holdvilág* and D. M. Thomas's *The White Hotel*. Both novels are based on an interpretative appropriation of Freud's writings; however, while Szerb's work employs a more demonstrative and illustrative approach, the British novel adopts a markedly critical perspective on psychoanalytic theory. The final chapter of *The White Hotel* challenges the validity of the Freudian narrative by portraying genocide within the novel's world not merely as a (temporal) consequence but also as

a cause and origin, thereby invalidating the modern ideal of Bildung. The differing depictions of Freud in these novels, published in 1937 and respectively in 1981, allow for a comparative analysis of two distinct eras' self-conceptions and views on culture.

Keywords: Beyond the Pleasure Principle, Holocaust, Bildung, Freud

A kultúra fogalma a modernitás metafizikai alapjainak egyik olyan összetevő eleme, melyet mai jelentésében a felvilágosodás talált fel. Ebben az értelemben egyfajta kritikai erő, amely a jelent már nem a tradíciók összefüggésében szemléli, melyek pusztán ősisége legitimálja aktuális érvényességüket. A változás kreatív erejének hordozójává lett új időtapasztalat fényében önmagára tekintő, a tradíció társadalmából a kultúra társadalmába lépő modern korszak már a jövőbe vetített univerzális célok megvalósítójaként értelmezte magát. Ennek egyik fontos eszköze és dinamizálója volt a művelődés személyes és intézményi gyakorlata.

A *Bildung* – mely kifejezést Hegel a „Kultur” fogalmának redukciójaként és egyben szinonimájaként használta – legáltalánosabb értelemben olyan folyamatként határozható meg, melynek során valaki a természetes szingularitásából kiemelkedve társadalmi egyénné válik azáltal, hogy elsajátítja és interiorizálja az általánost. Ez a kiteljesedés teszi képessé arra, hogy formálja (*bilden*) a világot, s értelmes cselekedeti révén maga is világa képévé (*Bild*) válhassék.¹

Márkus György iménti megfogalmazása (aligha véletlen) Habermas szavaira emlékeztet, aki a felvilágosodás örökösének tekintett freudi pszichoanalízis programjának emancipatorikus lényegét és intencióját szintén annak elősegítésében látja, hogy segítségével „az ösztön énné énné kell válnia.”² Vagyis a társadalom normatív elvárásrendjéhez alkalmazkodni képes, azokat interiorizálni és alkalmazni tudó egyénné, mely tanulási, beilleszkedési folyamat Freud szerint egyúttal viszont egy olyan társadalom feltételrendjébe való betagozódást jelent, amely maga is „beteg”.

Míg a társadalom tagjai közötti optimális érintkezést elősegíteni kívánó, az önlétrehozás folyamatának eszközpontú értelmezéseként és gyakorlatként önmagára tekintő pszichoanalízis a Bildung megkérdőjelezhetetlennek tűnő ak-

1 Vö: Márkus György: *A kultúra hegeli fogalma*. 43–63.

2 Jürgen Habermas: A metapszichológia szcientista önfélreértése. In Szummer–Erős: *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*. 1993. 95.

kulturalizációs programjának sikeres előmozdítójaként láttatta magát, addig a modernségkritikus diszkurzusok a szabad egyéniség megkonstruálásának-megkonstruálhatóságának eme képzetét már inkább a modernizmus egy illuzórikus történeti hitformájaként teszik kritikai újraértelmezéseik tárgyává.

A modernségnek búcsút intő radikális észkritika a pszichoanalízis freudi modelljében épp azt kérdőjelezi meg, amire az önmagában bízó modernség az öntudat, önrendelkezés vagy önmegvalósítás fogalmaival és gyakorlatával mindig is törekedett.³

A freudi elmélet hermeneutikai rugalmassága egyébként is mintha eleve magában hordozná önnön dekonstruálhatóságának minden feltételét, ahogy erre már a „kemény tudomány” jelentékeny modernista képviselői is erős kritikai éllel hívták fel a figyelmet. Míg Habermas a freudi metapszichológia „szcientista önfélreértés”-éről értekezik, Karl Popper többek közt épp a pszichoanalízis módszertanát értelmezve fogalmazza meg falszifikációs elméletét, mely szerint egy olyan elmélet, melyet semmilyen esemény nem tud megcáfolni, tudománytalan.⁴

Freud alakját és módszertanát Szerb Antal 1937-es „modern” (*Utas és holdvilág*) és D.M. Thomas 1981-es „posztmodern” (*A fehér hotel*) regényének összevetése kapcsán elsődlegesen abból a szempontból próbálom értelmezni, hogyan viszonyul a két mű, illetőleg két korszak Freud kulturális szerepéhez, s rajta keresztül a felvilágosult modernitás progresszív személyiségeszményéhez és énépítési gyakorlatához. A töréspont, amely e tekintetben eltérő szemléleti hangsúlyokat ír a regényekbe, a Thomas-mű végén ábrázolódó – Hayden White kifejezését kölcsönözve – „modern esemény”, amely egy olyan történelmi pillanatot rögzít, melynek „természetét, körét és implikációit az előző korok még elképzelni sem tudták volna”⁵, és ami visszamenőlegesen értelmezi újra, vagy épp törli el annak a humanista kultúrafelfogásnak az érvényességét, melynek egyik paradigmája épp Freud alakja volt. (Akinak munkásságát egyébként *A világirodalom története* rövid Freud-fejezetében a magyar szerző éppenséggel a modern kor legátütőbb eszméjének nevezte.⁶)

A két mű e „töréspont” innenső és túlsó oldaláról Freudra vetett pillantásai a történelmi tapasztalatok időbeli eltérése okán természetszerűleg eltérő isme-

3 A kérdés természetesen ennél bonyolultabb, hiszen a modernségben már mindig is benne rejtett önnön filozófiai ellendiskurzusa.

4 Karl Popper: Tudomány: feltevések és cáfolatok. In Szummer–Erős: *Filozófusok Freudról*. 1993. 86.

5 Hayden White: *A modern esemény*. 2003. 265–286.

6 Szerb Antal: *A világirodalom története*. 1989. 834.

retelméleti-ideológiai felosztások szerint tagolják autonómia és alávetettség, önrendelkezés és kiszolgáltatottság, ráció és irracionalitás társadalmi mátrixát, s értelmezik ezek viszonylatában a személyiség létrehozásának és megőrzésének lehetőségeit.

Mindkét mű ugyanazt a Freud-szöveget, *A halálösztön és az életösztönök* című 1920-as írást használja saját formai építkezésének és gondolati alapvetésének elsődleges mintájaként. Freud ebben a tanulmányában dolgozta ki elképzelését az ösztöntörekvések folyamatosan *ismétlődő* mintázatokon nyugvó, ám Érosz és Thanatosz *ellentétes* törekvéseit összekapcsoló mozgásáról, melynek iránya szerinte végső soron a feszültségek leépítésére, s így az organizmus szerves állapotba történő visszajuttatásának, azaz saját anorganikus eredete visszaállításának célja felé tör. Arra a következtetésre jut, hogy mivel „az örömeelv egyenesen a halálösztön szolgálatában áll”, és „arra [van] hivatva, hogy az organizmus saját halálútját” biztosítsa, ezért „az egész ösztönélet a halál előidézésére szolgál.”⁷

A két regény eme „saját halál” felé vezető út lehetőségeit hasonló formai megoldásokon keresztül eseményszerűsíti, hiszen mindkét mű szerkezete az egymást ismételve újramondó, módosító, ellenpontozva szintetizáló fejezetek haladványában épül fel, a narrációs eljárással imitálva az ellentétes ösztöntörekvések ismétlődő mechanizmusokon át halál felé vezető kacskaringós útjának freudi koncepcióját. (Az *Utas és holdvilág* szövege egyébként egészében is felfogható ismétlésnek, mégpedig a *Hogyan halt meg Ulpus Tamás?* című 1919-es Szerb-novella újraírásának.)

A halálösztön... ellentéteket egybelátó dialektikája értelmében az *Utas és holdvilág* első és utolsó fejezete szintén a freudi koncepció formai modelljeként és értelmezéseként alkot összehangzó párost: a *Nászút* és *A Pokol kapuja* nem egyszerűen a kezdet és vég, hanem a szexualitás és a halál Freudnál diagnosztizált organikus kölcsönviszonyát is rögzíti. Ugyanez jelenik meg a regényben az Ulpus-ház áterotizált gyerekkori játékaiknak leírásaiban, melyekben Mihály, Éva és Ulpus Tamás az „eredeti vágy”, a halál erotikus megtapasztalhatóságát állítja a játékkoreográfiák középpontjába. A regényszereplők történetében tulajdonképpen ez az a bizonyos „öszejelenet”, melynek elméletét Freud először a Farkasemberről szóló 1918-as esettanulmányában dolgozta ki. (E tanulmány Thomas regényében is jelentős szerepet kap majd.) A Freud elméleti koncepcióját narratív szintaxisként megjelenítő repetitív forma és a főszereplők azt eseményszerűen

⁷ Sigmund Freud: *A halálösztön és az életösztönök*. 1991. 68–69.

is modelláló, ismétlő életmozzanatokon előrejutó sorsának egyezése mellett mindkét mű bőségesen – és többnyire jelöletlenül – idézi Freudot. Waldheim professzor monológjai például *A halálösztön és az életösztönök* pontos összefoglalását szövik bele Szerb művébe: „az életösztönnel szemben egy ellenkező irányú ösztön is dolgozik, egy ösztön, amely igen ravasz, édes és erős csalogatással hív a megsemmisülés felé”⁸. A regényben (részben talán a Waldheim figurájához adalékul szolgáló Kerényi Károly hatására) *A halálösztön...* középponti szerepe egy tágabb kultúrakoncepcióba íródik bele: aligha véletlen, hogy *A világirodalom története* épp ezt a művet emeli ki Freud munkásságából.

Waldheim értelmezése szerint ugyanis „a halálvágy a legfontosabb mítoszteremtő erők egyike”⁹. Ezen az optikán keresztül Szerb regénye Freud halálösztön-elméletét mint a kultúra általános mintázatát értelmezi, s mind tájleírásaiban, mind a terek megjelenítésében, mind pedig a regény művészeti-irodalmi vendégszövegeinek alkalmazása nyomán mint az európai civilizáció meghatározó dinamikáját jeleníti meg.

Mihály egy hirtelen ötlettől vezérelve azért szakítja meg nászútját (Szerb itt a Gide-től tanult *action gratuite* elvét alkalmazza), hogy visszataláljon múltjához, s hogy a gyerekkori játékok „ösjelenete” és Tamás halálának összekapcsolódó megértésén keresztül eljusson saját eredetének és végzetének tisztázásához. A megszakított vonatút a regényben a szépen megtervezett életút megtörésének, kisiklásának kísérlete, ami *A halálösztön...* szellemében a végső megszűnés gyönyöre felé tartó haladást kitérőkkel lassító ösztöntörekvés késleltető/eltérítő freudi mechanizmusát illusztrálhatja. Térbeli bolyongása pedig eme belső múltzarándoklat kiterjesztése és analógiája, hiszen az itáliai táj minduntalan a kultúra ősideje, s egyúttal a személyes élet anorganikus kezdőpontja felé fordítja figyelmét. Róma leírásában sem nehéz például felismerni Freud ismert hasonlatát a psziché szerkezete és a különböző történeti korokban egymásra-egymásba épülő Város hasonló rétegzettségéről¹⁰, úgyhogy a sötét síkátorok ismeretlen járataiba merészkedve különös borzongást és mámort érző Mihály vándorlása egyszerre válik a psziché

8 Szerb Antal: *Utas és holdvilág*. 1964. 179. Waldheim előadása a halálkultuszról és az élet- és halálösztönökről szóló fejtegetése szinte szó szerint olvasható a *Magyar irodalomtörténet* lapjain is (Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. 1986. 330–331), illetve A magyar preromantika című írásában is (In *Gondolatok a könyvtárban*. 1981. 318–319). Szerb Antal pszichoanalízissel kapcsolatos nézeteinek részletesebb bemutatása: Havasréti József: *Szerb Antal*. 2019. 150–158.

9 Szerb: *Utas és holdvilág*. 1964. 177.

10 Freud: *Rossz közérzet a kultúrában*. 1982. 333–334.

mélyére, a történelem mélyére és az egzisztencia eredete felé irányuló szimbolikus utazással. Szerb kissé túlírt regényének szinte egyetlen mozzanata, motívuma vagy szimbóluma sem hagy kétséget műve pszichoanalitikus allegorézise felől.

Mihály kereséstörténe a maga személyes szempontjából ugyan sikertelen – hiszen nem tudja „megélni” a vágyott halált –, ám a regényvilág intenciójának értelmében ez a kudarc éppenséggel a freudi elképzelés érvényességét illusztrálja. A megszakított vonatutazás, amellyel Mihály a maga kijelölt életútjáról letért, a regény szerint ugyanis azért nem vezethet el a maga által elképzelt „saját halál” megtalálásához, mert Freud szellemében – melyhez a mű híven ragaszkodik – az organizmus csak a maga determinisztikusan kijelölt halálútjátjának ösvényén haladhat. Így hát édesapja visszavezeti Mihályt a sikátorok titokzatos világából a társadalomba, a rend szabályozott, ám számára lehangolóan szürke tereibe, hogy majd végül ott, a budapesti hivatalnoklét örlésében lelhesse meg a maga valóban „saját” végétét. Ulpius Éva levele tulajdonképpen *A halálöszön...* freudi konklúzióját közvetítve fogalmazza meg Mihály (és az olvasó) számára a regény tanulságát: „mindenki keresse a saját halálát.”¹¹

D.M. Thomas regényének fejezetei is hangsúlyozottan *A halálöszön és életöszönökben* vázolt és kidolgozott ismétlési kényszer mintázatát követik. Az első kettő a főszereplőnő előbb versben, később annak egy prózai változatában a regénybeli Freud kérésére megírt, majd átírt önanalízise, azt követi Freud analitikus elemzése, amely részben ismétli, részben összegzi, illetve a pszichoanalitikus hermeneutika nyelvi és módszertani kereteibe helyezve mondja újra az analitikus tanulmányban frau Annaként megnevezett Lisa Erdmann szövegeit. Az esettanulmány után a regény következő fejezete a Kijevbe költöző nő további életét írja le, folyamatosan visszaulva az előző részekből már ismert, ám új értelmezési keretek közt megjelenő élettényekre, illetve itt olvashatjuk az asszony levélváltását Freuddal, amelyben Lisa bevallja, milyen emlékeit hamisította meg az analízis során. Ez a vallomás úgy módosít bizonyos régebbi jeleneteket és emlékeket, hogy ezzel nem egyszerűen Freud analitikus elemzését hitelteleníti, de a regény addigi jelentésösszefüggéseit, és Anna (Lisa) személyiségalakulásának mozzanatait is visszamenőlegesen módosítja a befogadó számára. Freud tévedésével párhuzamosan az olvasó is a történet újrastrukturálására (analízisére) kényszerül.

A következő rész a Babij Jarban végrehajtott mészárlás leírása, ahol Lisát és fogadott fiát, több százezer zsidó sorstársukkal együtt brutálisan meggyilkolják,

¹¹ Szerb: *Utas és holdvilág*. 1964. 261.

a regény utolsó fejezete pedig – amely a mű rendkívül kiterjedt recepciójában többnyire értetlenkedést és zavart okozott – egy időn és téren kívüli paradicsomi helyen élve mutatja Lisát, és a regény összes többi (addigra már) halott szereplőjét.

A regény Szerb művéhez hasonlóan, ám annál reflektáltabban építi magába a pszichoanalízis elméleti mintázatát mind az ismétléseken nyugvó regénystruktúra építésében, mind a főszereplő saját halálát beteljesítő sorsábrázolásában, de a freudi esettanulmányok, sőt a Freud-életrajz és a pszichoanalízis történetének szövegbe illesztésével is.

A fehér hotel rendkívül aprólékos, a szöveg számtalan helyén finoman felsejlő allúzióhálóját jellemzi, ahogy a mű még a szinte észrevehetetlenül apró leírásaiban is *A halálösztön és az életösztönök* nyelvi és gondolati teréhez igyekszik kapcsolódni. Freudnak a regényben Lisa súlyos testi szenvedésekről tanúskodó arca például azoknak a katonáknak a tekintetét juttatja eszébe, akiket háborús traumák értek: márpedig *A halálösztön és életösztönök* elején Freud épp a háborús veteránok traumáinak vizsgálatából eredeztetni elméletének kibontását.¹²

A harmadik fejezet fiktív Freud analízise kapcsán pedig a regény egyik értelmözője egyenesen úgy fogalmazott, hogy olyan megtévesztően hiteles, mintha csak egy váratlanul előkerült Shakespeare-kézirat bukkant volna fel¹³.

A fiktív esettanulmány azonban (Mihály sorsértelmező és sorsbeteljesítő szándékú zarándoklatához hasonlóan) kudarcos, hiszen Anna ugye bizonyos esetekben nem mondott igazat analitikusának, aki így hibás premisszákból vont le téves következtetéseket. Így például téved az Anna neurózisát szerinte megalapozó – a már szintén emlegetett Farkasember-tanulmány analógiájára írott – ösjelenet meghatározásában is. Márpedig az „ösjelenet” megragadása a személyiségstruktúra pszichés deviációit meghatározó alapzat kijelölésének az a döntő mozzanata, amelynek érvénytelenné válása, középponti magyarázó erejének megszűnése az analízis teljes hermeneutikai építményének összeomlását vonhatja maga után. Döntően fontos tehát D.M. Thomas regényének a freudi analízis elhibázottságára rámutató mozzanata, hiszen itt jelenik meg a mű modernitáskritikájának első hangsúlyos jele, amely a pszichoanalízis Bildung-koncepciójában mutatkozó repedést érzékelteti. Ez a repedés, a koherensnek tetsző elméletben itt mégis felsejlő, betöltetlenül maradó hiátus a regény végére aztán az európai történelem és kultúra betemetethetetlen szakadékvá tágulva tűnik elő.

12 Freud: *A halálösztön...* 1991. 18.

13 Jeffrey Berman: *The Talking Cure. Literary Representation and Psychoanalysis*. 1985. 270.

Lisa testi és lelki kórtörténete, szorongatóan magyarázhatatlannak látszó tünetegyüttese voltaképpen a nyugati civilizáció betegségének allegóriája: a szubjektum és a történelem teste közti metonimikus egybejátszás az olvasót a Történelem kórtüneteit értelmező analitikus –Freuddal analóg – hermeneutikai pozíciójába helyezi. Ám a regényforma intenciója értelmében a regénybeli Freud értelmezői munkájában és szerepében allegorikusan magára ismerő befogadó egyúttal saját magyarázatainak a regényben kódolt elhibázottságával lesz kénytelen szembesülni. A *fehér hotel* egy tágabb értelemben minden szisztematikus, rendszerszerű fogalmi összefüggések racionális hálójaként szövődő taxonómia korlátozott érvényének allegóriája is.

A központi magyarázóelv érvénytelenné válása következtében destabilizálódó regényszerkezet újabb és újabb motívumai minduntalan más perspektívába helyezve módosítják a történet rendjét, mindig másképp mutatják elhibázottnak Freud (és vele párhuzamosan az olvasó) értelmezői koncepcióját, s ezzel Lisa – vagyis a modern szubjektum – keretezhetőségét. A Thomas-regény jelentése, azaz a freudi narratíva igazságának kritikai megkérdőjelezése formai szinten épp ebben a visszahajló, ismételve módosító-korrigáló szerkezetben rejlik.

De Freud az esettanulmányában ráadásul azt is beismeri, hogy Lisa két tünetére, a petefészkebe és a bal mellébe időnként belehasító kízó fájdalomra, és a rémületes zuhanás-érzésre nem talál magyarázatot, ám ettől eltekintve a terápiát mégis sikeresnek véli. E két tünet a regény ezt követő részében, a Babij Jar-i mészárlás fejezetében nyeri el majd visszamenőleges magyarázatát, s egészíti ki Freud onnan nézvést immár végképp esetlegesnek mutakozó értelmezését.

Ebben a részben Lisa a lövéseket megelőzve veti magát a hullákkal már teli gödörbe, zuhanástól összeroncsolt, ám még élő testét pedig egy részeg ukrán katona fogja meggyalázni: hatalmasat rúg bal mellébe, majd közöszlést imitálva hüvelyén keresztül nyomja fel testébe szuronyát. Freud igazságát a regény szerkezete oly módon vonja tehát kérdőre, hogy az analitikus tudást egy majdan bekövetkező jövő perspektívájából mutatja már-mindig-is érvénytelennek. A regény formaelve, amely, mint minden formaelv, világnézeti előfeltevéseket reprezentál, azt sugallja, hogy a mű nem csak Lisa sorsát, de a teljes modernitást illetően is a holokausz eseményét tekinti „ősjelenetnek”.

Thomas regénye ezzel a szerkezeti és személeti megoldással a történelmi traumát olyan nullpontként jeleníti meg, amely visszavonja és semmissé teszi a nyugati kultúra emancipatorikus, a Bildung humanista elképzelésein nyugvó alakulását, érvénytelennek mutatja az általa használt kategóriákat, így elsőképp a Hegel

által „szabadságként” és „reflexióként” értelmezett „szubjektivitás” elvét. Azt a kategóriát tehát, amelynek implikációi hosszú időn át rögzítették és értékelték a valóságot, megformálták és hitelesítették egy olyan morális világegyetem képét, amelyre aztán folyamatosan hivatkozni lehetett, s amely ily módon látszólagos stabilitást kölcsönzött kultúránknak. Hiszen a modernségben – fogalmaz Habermas – a szubjektivitás elvének megtestesülésévé válik a vallásos élet, az állam és a társadalom éppúgy, mint a tudomány, az erkölcs és a művészet.¹⁴

A Lisa testében hordozott történelmi tapasztalat azonban a modernség korszakában hordozott rettenetes jövő, a széthullás fenyegető elkerülhetetlenségét jelzi.¹⁵

Azzal, hogy a regény megfordított időrendjében (Szerb művéhez hasonlóan) a „vég” voltaképpen a „kezdet”-tel válik azonossá, Thomas műve a freudi alapsémát historizálva, történelmi dimenzióba transzformálva erőteljesen kapcsolódik az Adorno és Horkheimer felvilágosodáskritikáját tovább értelmező Zygmunt Bauman gondolataihoz. A holokauszt –fogalmaz Bauman – „összhangban áll mindazzal a tudással, amit a civilizációnkról tudunk: vezéreszméivel, prioritásaival, az ezek mögött meghúzódó világképpel – és azokkal az elfogadottnak mondott módszerekkel, melyekkel együtt kereshetjük a boldogságot a tökéletes társadalomban.”¹⁶

A holokauszt-szerű eseményeket a lengyel származású szociológus-filozófus a modern társadalom rejtett lehetőségeinek ritka, ám szignifikáns példájának tekinti, amely épp a Felvilágosodás által ránk hagyományozott instrumentális ész egyeduralmától támogatva teszi lehetővé „az erőszaknak erkölcsi mérlegelést mellőző alkalmazását és fölhasználását, és fölmenti a racionalitást az alól, hogy kívánalmaiban tekintettel legyen az erkölcsi normákra vagy az erkölcsi gátlásokra.”¹⁷

Thomas 1920-as években kezdődő története Lisa tüneteinek keresztül rejtett, már jelen lévő, ám még értelmezhetetlen mivoltában jeleníti meg azokat az elkerülhetetlen következményeket, amelyek a civilizáció inherens részeként írják

¹⁴ Habermas: *A modernség időtudata és szükséglete a magában megbizonyosodásra*. 1998. 21.

¹⁵ A regénybeli Lisa sorsába íródo halálsejtelem az *Utas és holdvilág* egy későbbi értelmezőjének alighanem kétséges, ám ebben az összevetésben mégis szóra érdemes elképzelése érdekes párhuzamot láttathat a két mű között. Sötér István meglátása szerint ugyanis Szerb regényéből a „megjelölt ember” majdnem borzalmas halálának jóslata és előérzete olvasható ki. (idézi: Havasréti: *Szerb Antal*. 2019. 613.)

¹⁶ Zygmunt Bauman: *A modernitás és a holokauszt*. 2001. 29.

¹⁷ Uo. 55.

egymásba a jelent és a jövőt. A regény megfordított időrendjében ok és okozat felcserélődik, a regényidő zárata visszavezet annak kezdetéhez. A vég már a kezdetekben megbújó baljós jelenlétét néhány apróbb, és szintén csak a zárlat felől értelmeződő mozzanattal is érzékelteti a szöveg. Lisa költői nyelven megírt, freudi szimbólumokban tobzódó önanalízise a *fehér hotel*-ben töltött időről, amelyben a szexualitás és a halál eksztatikus ritmusa a *Halálöszön...* gondolati modelljét ismétli, a fiktív freudi analízis szerint az anorganikus állapot „óceáni érzését” jeleníti meg. Ezt a metaforát, amelyet egyébként Freud a *Rossz közérzet a kultúrában* című írásában alkalmaz és magyaráz¹⁸, Thomas regénye többször is említi, ám a hotel tökéletes, nem e világi boldogságát itt mégis számos ijesztő körülmény próbálja – sikertelenül – megzavarni. Legijesztőbb módon azok a természeti elemekhez köthető tömegszerencsétlenségek – a hegyomlás, a lanovka-baleset, a szállodatűz –, amelyek ugyan rengeteg áldozatot követelnek, ám mindez mit sem zavarja a hotelba folyamatosan özönlő vendégeket, akik – mint Lisa és szeretője – a pusztulás folyamatos fenyegetése mellett is önfeledten merülnek el a testhatáraikat lebontó érzéki örömeikben. A fejezet e tekintetben nyilvánvalóan Erosz és Thanatosz párharcának *A halálöszön...*-ben kidolgozott elképzelésének költői átirata.

Elsőre nehezebben magyarázható az a jelenség, amikor a paradicsomi idill-be betörő Thanatosz fenyegetésével párhuzamosan időnként száraz falevelek sodródhatnak a „hotel” nem e világian boldog terébe, melyek zavaró, nyugtalanító idegenségével akkor még a szereplők (és majd Freud analízise) sem tud mit kezdeni. A motívum ismét a mészárlás-jelenet során, az avarban, őszi falevelek közt kúszva életét mentő Dina Pronyiscseva, az egyetlen Babij Jar-i túlélő menekülésének ábrázolása során nyeri el végül értelmét a történelmi sorsmeghatározottság jóslatszerű előjelzésekként. Ezt a jelenetet egyébként a regény elején Lisa egy látomásos álomban már szintén előre végigéli, de álma majd csak e regény végén ismétlődő felbukkanásában válik jelentéssé: a regény szerkezete a kezdetet és véget, a mű fizikai létének és főszereplője életének végpontjait egyképp összekapcsoló ismétléssel ismét a freudi koncepciót idézi.

Szintén visszamenőleges jelentéssel gazdagodó mozzanattá válik a mű elején egy bizonyos, „mocsári hullákat” említő fiktív Jung-level szövegbe építése, ami majd egy újabb ismétlés során, a Babij Jar-i áldozatokat rejtő gödör elmocsarasítása kapcsán nyeri el történelmi jelentését.

18 Freud: *Rossz közérzet...* 1982. 329.

Thomas regénye nem hisz abban a tiszta, szennyezetlen létállapotban, amely mentes lehetne a történelem erőszakától.¹⁹ Az óceáni érzés énhatárokat elmosó, a szubjektum normatív civilizációs alávetttségétől szabad létének koncepcióját Freud az „én” eredeti állapotba (és, ami ugyanaz: a megszűnés anorganikus állapotába) történő örökös visszavagyódásának metaforájaként magyarázza. Szerb regénye ugyancsak eljátszik ezzel a freudi metaforával, hiszen Ulpus Tamás (és Waldheim professzor is) nem egyszer egy „örvény”-nek nevezett állapotban, az énvésztes borzongató szédületében, az én-határok bódító eltűnésében éli meg a halálapasztalat, a nem-lét hívásának gyönyörét. (Ennek projekciója a regényben a gyerekek haláljátéka és majd Mihály mindezek megismétlésére irányuló halálvágya.)

Az én-kontúrok feloldódása, a pusztá létezéssel való egyesülés, az „örökkévalóság sejtelmének”²⁰ határtalan érzése mindkét regényben mint vágyott létállapot metaforizálódik, ám a két regény szereplői más és más okok miatt lesznek képtelenek ennek elérésére. Mihály akaratlagosan próbálta átrajzolni sorsmintázatát, eltéríteni a saját halálához vezető utat, ám míg Szerb regénye ennek sikertelenségével épp a freudi koncepció érvényességét igazolja, addig Thomas műve a modern történelem fenyegető jelenléte miatt viszont épp a személyes sorskonstrukció tervezhetőségét és pszichoanalitikus magyarázhatóságát mutatja érvénytelennek.

A regény utolsó fejezetében a túlvilági Tábornak a nem-létbe történő erotikus, örömteli visszahullás freudi értelmében szintén *A fehér hotel* című fejezetben olvasható felhőtlen boldogság helyszínének kellene lennie. S habár Lisa itt szintén valami időn kívüli békében találkozik múltjának minden fontos, immár halott résztvevőjével – szállodatűzben elégett édesanyján kívül például Freuddal is –, ám ők nagyon is hangsúlyosan viselik magukon a történelem sebeit: a Tábor lakóit a fájdalom és az erőszak nyomai szabdalják. A kezdet (a Fehér hotel óceáni világa) és a vég (a Tábor hasonló anorganikus nyugalma) Thomas regényében tehát egyképp a történelem irracionális traumáinak bélyegével terhes: amott a száraz falevelek zavarba ejtő idegensége, itt a sebek fájdalmas látványának egymást ismételve-magyarázó motívuma mutatja elhibázottnak *A halálöszön...* ontológiai alapvetését.

19 Arthur Koestler *Sötétség délben* című regényének főszereplője, aki szintén a történelem és az ideológiai indoktrináció áldozataként várja kivégzését, gondolatban szintén az „óceáni érzés” minden repressziótól mentes vágyképzetét állítja szembe a történelmi „én” kiszolgáltatottságával, Lisához hasonlóan természetesen szintén hiába. [Koestler: *Sötétség délben*. 1998. 263.]

20 Freud: *Rossz közérzet...* 1982. 329.

Lisa szenvedése, testének meggyalázása, sorsának irracionalitása Thomas regényében ellenáll minden logikus magyarázatnak. Azt sugallja, hogy nem létezik az instrumentális ész által mozgósított olyan diszkurzusforma és módszertan, amely képes lenne kifejezni a történelem rettenetébe vetett szubjektum igazságát, hiszen a regény tanúbizonysága szerint az mindig kibújik az őt keretezni próbáló taxonómiák alól. Freud kudarca Thomas regényében a modernitás, a felvilágosult ráció, illetőleg az önrendelkezésre képes, reflexív szubjektivitás kudarca, amely képtelen megbirkózni a létezés irracionális eseményeivel. *A fehér hotel* arról a modern szituációról beszél, amikor az ész lerombolja az épp saját maga által lehetővé tett racionális kiszámíthatóságot és humanitást, és a felvilágosodás dialektikája így a felvilágosodás önfelszámolásába csap át. Szerb Antal a végnapjait élő modern szubjektum egzisztenciariáját pedig épp annak a felvilágosodásban gyökerező freudi sorsnarratívának keretein belül modellálja és igazolja, amelyet Thomas regénye a történelmi traumák perspektívájából immár érvénytelennek tekintett. *A fehér hotel* ebben a tekintetben a hosszúra nyúlt modernitás jelenkori önismérete, amely a Hegel által érvényre juttatott kritikai önmegértés előfeltevéseivel és reflexiójával fordul vissza saját történetének –jelen esetben az *Utas és holdvilág*-ban reprezentálódó – értelmezése felé.

Irodalom

- Bauman, Zygmunt: A modernitás és a holokauszt. Ford. Greskovits Endre. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2001.
- Berman, Jeffrey: The Talking Cure. Literary Representation and Psychoanalysis. New York and London: New York UP, 1985.
- Freud, Sigmund: A halálösztön és az életösztönök. Ford. Kovács Vilma. Budapest: Múzsák, 1991.
- : Rossz közérzet a kultúrában. Ford. Linczenyi Adorján. In Uő: *Esszék*. Budapest: Gondolat, 1982. 333–334.
- Habermas, Jürgen: A metapszichológia szcientista önfélreértése. Ford. Szummer Csaba. In Szummer Csaba – Erős Ferenc szerk.: *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*. Budapest: Cserépvali, 1993. 95.
- : A modernség időtudata és szükséglete a magában megbizonyosodásra. Ford. Zoltai Dénes. In Uő: *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Budapest: Helikon Kiadó, 1998.

- Havasréti József: Szerb Antal. Budapest: Magvető, 2019.
- Koestler, Arthur: Sötétség délben. Ford. Bart István. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1998.
- Márkus György: A kultúra hegeli fogalma. Ford. Lánczi András. In Uő: *Kultúra és modernitás. Hermeneutikai kísérletek*. Budapest: TTwins – Lukács Archivum, 1992. 43–63.
- Popper, Karl: Tudomány: feltevések és cáfolatok. Ford. Szummer Csaba. In Szummer–Erős szerk.: *Filozófusok Freudról*. 1993. 86.
- Szerb Antal: Utas és holdvilág. Budapest: Magvető, 1964.
- : Magyar irodalomtörténet. Budapest: Magvető, 1986.
- : A világirodalom története. Budapest: Magvető, 1989.
- : Gondolatok a könyvtárban. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1981. 318–319.
- White, Hayden: A modern esemény. Ford. Scheibner Tamás. In Kisantal Tamás szerk.: *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest: L'Harmattan–Atelier, 2003. 265–286.